

Mõnda köstriametist

Kui Urvaste köster Mango Hans (1713–1780) sättis ja seadis töökorda seierkelli, siis kas tajus ta ajasleppi, mis oli tema ameti pidajaid juba sajandeid köitnud kokku kella ja ajamõõtmisega?¹ Tõsi, pikas ajaloolises vaates ütleb see seos köstriameti kohta kaugelt liiga vähe – Eesti ajaloo- ja kultuurimälu on köstrid põlistanud end ju õige mitmel moel. Haridust saanud meestena kujunes XVII sajandil eestlastest köstritest ja koolmeistritest uus sotsiaalne grupp, keda tuuakse ajalookirjutuses esile kui eesti intelligentsi eelkäijaid.² Samal ajal on teada kaunis vähe sellele eelnenud aja köstritest ning nende tegudest, mis moel või teisel sillutasid tulevasele eesti intelligentsile teed.

Alates ristiusu kiriku algusajast keskaja Liivimaal vajasid sealsed peamiselt saksa päritolu kogudusevaimulikud enda kõrvale abijõudu nii teenistuste korraldamiseks ja läbiviimiseks, kirikuhoone korras- hoiuks ja kirikuvara eest hoolitsemiseks kui ka hingehoiutööks ja kogudusega suhtlemiseks. Taoliste abiliste sekka kuulus

teiste hulgas köster. Kui orelimängija või surnumatja puhul on juba ametinimetuse järgi selge, mis kohustusi kummalgi tuli täita, siis köstriga on asi keerulisem.

Eesti keeles on sõna *köster* (alamsks *koster*) saksa laen, saksa keelde on see omakorda tulnud ladina keelest, milles *custos* tähendab valvurit, vahti, järele- vaatajat, -valvajat (lad *custos templi*). Kesk- aja Euroopas on köstri ülesandeks olnud tagada, et kirikuruum oleks jumalateenis- tuseks ette valmistatud. Samas võisid tema ülesanded olla palju mitmekesisemad ning hõlmata varahoidja ja järelevalvaja omi. Liivimaa toomkapiitlites olid näiteks oma järelevaatajad (*kustos*), kelle amet segunes varahoidja omaga.³ Saksa kultuuriruumis oli köster keskajal kellalööja. Kohatine laialivalgusus ja ebamäärasus, mis ise- loomustas tollase köstri ametikohustusi, teeb temast intrigeeriva kuju. Eesti aja- loo kontekstis on iseäranis huvipakkuvad eestlastest köstrid. Muidugi pole lootust teada saada, millal astus esimene eestlane sellesse ametisse, aga küllap on olulisem teadmine, et juba keskajal selliseid leidus.

Linnaköster

Eestist on keskajast ja varauusaja algusest andmeid peamiselt linnaköstrite, eelkõige Tallinna omade kohta. Ülevaadet köstri tööülesannetest, s.o vähemasti nendest, mille eest linn maksis, pakub Tallinna rae XV–XVI sajandi arvepidamine.⁴ Selle järgi tasus raad 1440. aasta suvel Püha Vaimu kiriku köstrile 10 marka seierkella õigeks

¹ Mango Hans (ka Hans Thal) oli Urvaste koolmeister ja köster, kes tõlkis pietistlikke teoseid ning vennastekoguduse laule; vt ühte värskeimat kirjatükki tema kohta: **K. Prillop**, Eestlane ja tema raamat 300 aasta eest. – Sirp 14. III 2025, lk 10. <https://www.sirp.ee/eestlane-ja-tema-raamat-300-aasta-eest/>

² Kõige värskemad ja põhjalikumad käsitlused XVII sajandi köstritest ja koolmeistritest pärinevad Aivar Põldveelt, vt **A. Põldvee**, Vennad Kilgid ja kadunud Kungla. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost I. Põltsam- Jürjo, J. Kivimäe, toim H. Tamman. Tartu: Rahvusarhiiv, 2021, lk 259–294; **A. Põldvee**, Käsu Hansu kirjad. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2018, nr 4, lk 85–103.

³ **T. Lukas**, Tartu toomhärrad 1224–1558. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk 63–64.

⁴ Vt Kämmerbuch der Stadt Reval 1432–1507. Toim R. Vogelsang. 1.–2. kd. Köln–Wien: Böhlau, 1976, nr 425, 443.

seadmise eest, mida tehti tollal päikese järgi. Aastal 1441 kandis Tallinna raad kuludesse 11 killingit köstrile ostetud 2 leisika (ligikaudu 17 kg) õli eest, millega too õlitas seierkella. Ka umbes sada aastat hiljem ei ole selles osas suuri muutusi, seierkella eest hoolitsemine oli endiselt köstri üks kohustusi: 1533. aastal maksti vanale köstrile Martenile poole aasta tasuna 9 marka Püha Vaimu seierkella sätimise eest.⁵ Ent raad andis köstritele teisi tööülesandeid. 1532. aastal sai köster üle 13 marga vahipidamise eest Oleviste kiriku tornis, seda tegi ta täpselt 13 nädalat ja 2 päeva. Niisugune erakorraline kohustus oli igatahes tulusam kui lõputu kella õlitamine. 1525. aastal ostis raad Niguliste kiriku köstri käest 1 leisika vaske, mis näitab köstrit kui kirikuvara valvajat, kel oli õigus sellega tehinguid teha. Huvipakkuv on 1523. aasta teade 3,5 marga maksmisest Oleviste kiriku köstrile hommikumissa (*fromisse*) eest. Milles täpselt köstri tasustamist nõudnud tegevus seisnes, seda arveraamatu lakooniline sissekannne ei ütle.

Keila kiriku vöormündrite arveraamat XV sajandi lõpust ja XVI sajandi esimesest poolest näitab, et köstri kohustus oli püha õli toomine toomkirikust, kus piiskop oli selle pühitsenud.⁶ Uus-Pärnu Nikolai kiriku XVI sajandi alguse kirikuraamat lisab omi nüansse köstri töökohustuste kirevasse paletti. Nimelt sai köster kirikult aastas 10 vakka rukist ja 2 marka.⁷ Selle kahe marga eest pidi ta igal kesk-

päeval kella lööma – 9 korda, kui kell oli 12 –, samuti helistama Ave Maria kella hommikul, kui ta pärast missat kiriku sulges. Suurte pühade puhul helistasid kelli siiski kellamehed. Keskajal oli kelladel kui massimeediumil siselinlikus kommunikatsioonis tähtis roll: kellad kutsusid inimesi kokku, hoiatasid hädaohu eest, tervitasid külalisi, aga saatsid ka lahkunut tema viimsele teekonnale. Matuste korraldamisel oli köstril taas kord kandev osa. Ärasaatmisel tuli Tallinnas XV–XVI sajandi vahetusel kõigi kellade löömise eest välja käia 4 marka, millest pool pidi kuuluma kirikule, teine pool köstrile ja tema abilistele.⁸ Uus-Pärnus määrati 1500. aasta paiku, et kõikide kellade helistamine matustel maksab pool marka, millest 6 killingit läks köstrile.

Aeg oli kiriku jaoks oluline ning keskaja köster valvas aja üle, täpselt õige aja üle. See kehtib kirikukellade kui akustiliste ajanäitajate kohta, mille igapäevane helistamine kuulus tema töö hulka, ent samamoodi valitses köster seierkella vedrudest, ratastest ja telgedest koosnenud keerulist masinavärki. Kes teab, vahest tõstis teadmine, et tema hoole all olnud kellavärgis nähti tollal taeva ja maa, riigi ja ühiskonna korda ideaalsel viisil jäädvustatuna, köstri iseteadvust, pani enda ja oma ameti üle erilisel uhkust tundma.

Köstrite päritolu hiliskeskaja linnas jääb enamasti oletuste tasandile. On tõenäoline, et alevites, kus saksa elanikkonda oli iseäranis napilt, olid ka köstrid valdavalt eestlased. See muidugi ei tähenda, et Eesti suurimas linnas – Tallinnas – köstrite hulgas eestlasi ei olnud. Asjale võiksid valgust heita köstrite nimed, mis tulevad küll harva ilmsiks. Tallinnast on näiteks teada

⁵ 1520.–1530. aastate kohta vt Tallinna Linnaarhiivi (TLA) arhivaali TLA.230.1.Ad32, fol 158, 184a, 256b, 258, 268.

⁶ Keila kirikuvöormündrite arveraamat (1472–1553). Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchenvormünder. Toim P. Johansen. Tallinn: Wassermann, 1926, lk 40, 60.

⁷ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. I osa. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Bd. I. Koost I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu: Pärnu Muuseum, 2001, lk 121.

⁸ T. Kala, Vaimulike elatusviisid hiliskeskajaeelses Tallinnas. – Vana Tallinn XIII (XVII). Modus vivendi. Vastutav toim R. Pullat, toim T. Kala, R. Pullat, L. Suurmaa, E. Hanson. Tallinn: Estopol, 2002, lk 165.

köstrid Hans, Marten, Thomas, Hinricus; Keilast Henneke, Hans, Nyckles, Jurgen. Paraku on ainult nende põhjal päritolu keeruline määrata, sest selliseid nimesid kandsid niihästi saksa kui ka eesti soost mehed. Veel vähem on teada keskajal linnakirikute juures ametis olnud köstriite haridusest ja kirjaoskusest.

Külaköster

Keskajal seati köstriamet sisse ka Eesti külas, ehkki selle kohta on teada vähe konkreetset. 1504. aastal kinkis ordumeister Wolter von Plettenberg Viru-Jaagupis ja Amblas ühe adramaa niinimetatud köstrimaad, nii et küllap olid seal köstrid ametis.⁹ Läänemaa vakuraamatus aastatest 1518–1544 esinevad üksikud talupoegadest köstrid, nagu Anelema *Hanno coster*, Ertsma küla *Janus koster* ning *Peter koster* Säarekülast Kihnus.¹⁰ Andmete vähesusest hoolimata on kindel, et köstrid olid Eesti külas ametis juba katoliku ajal, samas on võimatu hinnata nende koguarvu, nagu ka seda, kui järjepidevalt neid ametisse seati.

XVI sajandi teisest poolest säilinud vakuraamatud toovad samuti ilmsiks talupoegadest köstreid: näiteks aastal 1564 oli Langa külas üksjalg *Matts koster*; Harju-Madise kirikuõpetaja Bertelli juures seisab vakuraamatus märges, et köster tegi tema tarvis igasuguseid töid. Aastal 1596 töötas Harju-Madise pastori heaks aga üksjalg *Peter de koster*.¹¹ David Dubberchi visitat-

sioon 1593. aastal tõi ilmsiks, et köster oli ametis Ridalas, ent Martnas mitte; 1596. aastal oli köster Käinas.¹²

Talupoegadest köstriite kohustusi võib vaid oletada, üldjoontes olid need kahtlemata sarnased linnaköstriite omadega: ilmselt valvasid nad kirikuvara järele, aitasid kirikut jumalateenistuseks ette valmistada, võib-olla oli nende ülesandeks kellalöömine, matuste korraldamine või muu säärane. Maal lisandus tõenäoliselt veel kirikuõpetaja transportimise kohustus, nagu võib järeldada David Dubberchi 1593. aasta visitatsioonil Keila köstri kohta saadud info põhjal. Too pidi nimelt kiriku-laekast saadud 40 marga eest ostma linnast veini ja oblaate ehk armulaualeiba ning saatma pastorit haigete külastamisel.¹³ Põhimõtteliselt võis köstrile vajalikuks osutuda keelteoskus, paljud kirikuõpetajad vajasisid kogudusega suhtlemiseks tõlki. Läänemaa vakuraamatu köstrid olid adratalu-pojad, täpsemalt 1- või 1,5-adramaalise talu peremehed. Eeldatavasti oli tegu pigem heal järjel olnud talupoegadega. XVI sajandi teise poole info järgi on köstrid olnud üksjalad ehk väljaspool kogukonnamaad uusi maid harivad talupojad, kelle maksukohustused olid väiksemad kui adratalupoegadel. Küsimus on, kas tulenevalt nende väiksemast majanduslikust kandevoimest ja sellel rajanenud sotsiaalsest prestiižist erinesid üksjalgadest köstriite kohustused kiriku juures adratalupoegadest köstriite omadest.

Puuduvad allikad, mis lubaksid XV–XVI sajandi talupoegadest köstreid siduda kirjakultuuri või raamatutega. Üks vahe-tult enne reformatsiooni tekkinud initsia-tiiv väärrib selles seoses siiski tähelepanu.

⁹ R. Winkler, Der estländische Landkirchen-visitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603). Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte. Reval: August Mickwitz, 1909, lk 42.

¹⁰ F. Stackelberg, Das älteste Wackenbuch der Wiek. (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1927. Tartu: K. Mattiesen, 1928, lk 145, 148, 181.

¹¹ Riksarkivet, Kammararkivet, Baltiska fogderäkenskaper, 375.54.1: Landt bock vp Padis, 1564–1565, fol 198r, 202v; samas,

375.58.1: Des Ambtmans zu Padis Wacken-Bucher anno 1596–1599, fol 14v.

¹² R. Winkler, Der estländische Landkirchen-visitator..., lk 25, 26, 38.

¹³ Samas, lk 33.

Nimelt tegi Saare-Lääne piiskop 1521. aastal maaomanikele ülesandeks pidada ülal üht „vaest”, s.o talupoega, kes õpetaks lastele meieisapalvet, usutunnistust ja kümmet käsku.¹⁴ Palvete õpetamisest ja harjutamisest kujunes luterlikul ajal just köstri kohustus. Nii võiks küsida, kas piiskopi märgitud „vaene” oli ehk juba siis osutus talupojast köstrile. Või oli tolal tegu kohustusega, mis alles n-ö otsis endale ametimeest? Võimaliku otsinguaja lõppu võiks märkida Liivimaa ülemkonsistoriumi asutamisega seoses (1633. aastal) koostatud usu- ja kirikuelu korralduse kava, mis nägi ette, et iga kiriku juures oleks ametis köster: kui ei õnnestunud saada sakslast, siis sobis ka mittesaksa talupoeg, kes oskas kõige paremini laulda ja paluda, et noori õpetada.¹⁵

Reformatsioon ja luterlik aeg

Reformatsioon ja luteri usu kiriku tulek töid muutusi ka köstrite seisundisse. Tallinnas kutsuti 7. augustil 1549 ellu nn preestritelaeas, mille asutajate hulka kuulusid teiste seas Niguliste ja Oleviste köster (*custodes*), vastavalt Thomas ja Hinricus.¹⁶ Intrigeeriv on asjaolu, et kui seoses uue raamatu sisseseadmisega 1561. aastal kirjutati sinna ümber laeka asutamist puu-

dutav oluline info, siis köstrite nimed jäeti ärakirjas laeka asutajate hulgast välja. Näib, nagu oleks nad mingil põhjusel äkki „halvaks” muutunud. Trahvihärrade arve- raamatu järgi trahviti Niguliste köstrit Thomast 1550. aastal sõnakuulmatuse eest 32 killingiga.¹⁷ See viitab konfliktile raega: niisiis võis köster olla ka mässumeelne, kuid oleks ennatlik järeldada, et köstrid just selle vahejuhtumi tõttu preestritelaeaka asutajate nimekirjast eemaldati.

Luterliku aja esimese poolsajandi arengud viisid köstri kohustuste täpse määratlemise ja kirjaliku fikseerimiseni. Tallinnast pärinevad 1605. aastast Niguliste kiriku märkmeraamatus ühed varaseimad teadaolevad spetsiaalsed ettekirjutused köstrile.¹⁸ Nende järgi pidi köster hoidma kirikuruumi puhtana, valmistama selle ette jumalateenistuseks, hoolitsema ühtlasi, et kõik vajalik – kannud, karikad, vein, oblaadid, linad, raamatud jms – oleks olemas ja puhastatud. Kõikidel teenistustel, ükskõik, kas need toimusid saksa, ladina või rootsi keeles, pidi köster ise kohal olema ja panustama laulu ning häälega (*mit singen und klingen*). Veel tuli tal korras hoida kiriku arvepidamist, teha koos surnumatja, kellalööja ja *hundespois*'iga ('koerapoisiga') kiriku heaks vahaküünlaid jne. Jätakuvalt oli köstril tähtis roll matuste korraldamisel. 1605. aasta eeskiri ei piir- dunud ainult köstri kohustuste loeteluga, vaid oluliseks on peetud välja tuua ka seda, millest köstril tuli hoiduda. Näiteks oli tal keelatud jagada hauaplatse ilma kiriku- õpetaja nõusolekuta, peale selle ei tohtinud tema eluviis olla laiduväärne, ta ise kerge- meelne ega hooletu. Juba paar aastat varem oli Niguliste kiriku märkmeraamatusse kirja pandud, et köster vabastatakse edas- pidi kohustusest kirikukelli helistada, tema

¹⁴ Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. 3. kd. Toim O. Stavenhagen, L. Arbusew. Riga: J. Deubner, 1910, nr 117.

¹⁵ J. Köpp, Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Stockholm:] Eesti Vaimulik Raamat, 1959, lk 137; vrd O. Sild, Kirikuvisitsatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Tartu: K. Matiesen, 1937, lk 75–76.

¹⁶ TLA.236.1.122: Protokollbuch des Stadtministeriums 1549–1616, fol 1v. Vrd L. Kõiv, Preestritelaeast ministeriumini: evangeelsest vaimulikuametist ja vaimulikkonna organiseerimisest Tallinnas 16. sajandil ja 17. sajandi algul. – Vana Tallinn, kd 33 (37). Peatoim J. Kreem, toim T. Kala, L. Kõiv. Tallinn: Tallin- na Linnaarhiiv, 2024, lk 85.

¹⁷ TLA.230.1.Ad41: Rechnungsbuch der Wetherrn 1521–1570, fol 81b.

¹⁸ TLA.31.1.142: Denkelbuch der St. Nikolai-Kirche 1603–1906, 61v, vrd 38r.

peale jäi ainult seierkella õigeks sättimine. Igapäevase palvekella helistamise võttis enda peale *hundespois*. Maakogudustes oli hiljemalt XVII sajandil ametis *kirckomehs*, kellele langesid tülrikad või füüsilist pingutust nõudvad kohustused, nagu trahviraha sissekasseerimine ja kellalöömine.¹⁹

Köstrist kui ebamäärase hulga kohustustega kirikuteenrist kujunes XVII sajandi alguseks selgete piirjoontega amet, mille puhul nihkus raskuspunkt füüsilist jõudu nõudvatelt tööülesannetelt intellektuaalsematele. See n-õ intellektuaalne pööre sidus köstriameti edaspidiseks tugevalt koolihariduse, kirjasõna ja raamatu kultuuriga. Uue köstrikuvandi esindajatenä tulevad esile Bartholomäus Gilden (ka Gilde, sündinud ligikaudu 1580), kes oli Tartus linnaköster, kohaliku eestlaste kooli õpetaja ning – vähe sellest – kasuksepp; Tallinnas tegutses samal ajal köster-raamatuköitja Christoff Elbing, kelle vara-

inventar sisaldab ei rohkem ega vähem kui 454 raamatut.²⁰ Keskajast kulgenud arengu ilmselt kõige tähtsam tulem seisnes aga traditsiooni loomises: mitme sajandi jooksul harjuti köstriametis nägema mitte ainult sakslasi, vaid ka mitesakslastest linnaelanikke ja eesti talupoegi.

Kui kirjatöö alguse juurde tagasi tulla, saab nentida, et muutustest hoolimata säilitas köster oma ametis lähedase sideme aja ja ajamöötmisega. Aeg oli kirikus oluline, et teada õiget hetke ristimistalituse, laulatuse või matuste läbiviimiseks. Nõndasamuti oli kasvava tähtsusega inimene siia ilma tuleku ja siit lahkumise aja täpne dokumenteerimine.

INNA PÕLTSAM-JÜRJO

¹⁹ Vt **R. Winkler**, *Der estländische Land-kirchenvisitor...*, lk 14; vrd **I. Põltsam-Jürjo**, *Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil*. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2019, nr 4, lk 17.

²⁰ **E. Tarvel**, *Kultuur*. – Tartu ajalugu. Koost R. Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 98–99; vrd **V. Reiman**, *Bartholomäus Gilden*. – Sirvilauad. Eesti Rahva tähtsamat 1899. aasta jaoks. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 1898, lk 1–2; vt ka **L. Aarma**, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885*. Tallinn: Vali Press OÜ, 2007, lk 82; TLA.230.1.Bt7/III: *Inventarien 1605–1606*, fol 25r–35r.